

بہ نام ایزدیکتا

دانشگاه یزد

دانشکده علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

ایرانشناسی

بررسی شناخت ایرانیان از اوضاع کشورهای اروپایی (۱۲۶۴-۱۲۱۰ هـ ق)

استاد راهنما:

دکتر عبّس هاشم زاده محمّديه

استاد مشاور:

دکتر علی اکبر تشکوی بافقی

پژوهش و نگارش:

منصوره جعفریان سی سخت

مهر ۹۰

سپاس نامه

خداوندگوری را سپاس می‌گویم که سایهٔ پر مهرش از آغاز با من بود و تا ابد نیز خواهد بود. او که آموختن را مسیری برای کفایت درستی و حقیقت پیش روی بشر نهاد.

بر خود می‌دانم از استاد ارجمند راهنما جناب آقای دکتر عباس هاشم زادهٔ محمدیه به خاطر تلاش وافر ایشان در زمان نگارش پایان نامه، همچنین استاد محترم مشاور جناب آقای دکتر علی اکبر تشکری بافقی که نگاه نو در تاریخ را به من آموختند قدردانی کنم.

به حکم ادب سپاس خویش را ارزانی استادان بزرگ‌منش گروه زبان و ادبیات پارسی به ویژه آقایان دکتر سید محمود الهام بخش، دکتر علی اصغر پهلوان حسینی، دکتر یدالله جلالی پندری و دکتر محمد حسین دهقانی فیروزآبادی می‌کنم که چه در دورهٔ کارشناسی و چه در دورهٔ کارشناسی ارشد همواره گنجینهٔ رهنمودهای ارزشمندشان راهگشایم بود و خود را مدیون محبت‌های ایشان می‌دانم.

نیز از سرکار خانم رضیه تفاق کارشناس گروه تاریخ به پاس مهربانی و صبرشان که همواره پذیرای من بودند سپاسگزارم.

همچنین از پدر و مادر بزرگوام، خواهر نازنینم مریم و برادران عزیزتر از جانم محمدرضا و محسن که در تمامی لحظات دلتنگی و ناامیدی، بودندشان امیدی دوباره‌ام داد، کمال قدردانی خویش را ابراز می‌دارم.

از مهربان دوستانم خانم‌ها سمیه افشاریان، مریم دشتی، لیدا فرج پور، فرزانه توکلی، الهام نقیبی، پریسا فرکوراوند، سمیه صنعتی، حدیث قائدی، نسرین محسنی، فهیمه اصفهانیان، فائزه آجودانیان، فرزانه پاکباز، بتول راستی و زهرا دهقان سپاسگزارم که در بارش باران بی‌مهری چتر محبت خویش را از من دریغ نکردند و مونس ثانیه‌های غم انگیزم بودند.

و به طبع همسر فقید خاله‌ام، شهید گودرز نجفی به حرمت بی‌قراریشان برای اتمام تحصیلاتم در دورهٔ کارشناسی ارشد. بزرگ‌مردی که پاسدارگونه زیست و فریادش تنها مهربانی و عشق بود و بهار وجودش ناجوانمردانه در تاریخ ۴ مرداد ۱۳۹۰ در کردستان توسط گروهک تروریستی پژاک برای همیشه سرد و خزان شد.

تقدیم به

پدرم و مادرم

که شگوه کلام و عظمت صبرشان در چینه امید را به روی حستگی هایم کشود. بزرگوارانی که انبای راستی ام آموختند و آرزوی جز

آموختنم نداشتند.

و

پیشکش به

حضور ارجمند آموزگاران همیشگی ام جناب آقای دکتریدانه جلالی پندری و همسر محترمشان

سرکار خانم مهری زینی به پاس پندار نیکشان

چکیده

شناخت ایرانیان از اوضاع کشورهای اروپایی در بین سال‌های ۱۲۱۰-۱۲۶۴ هـ.ق / ۱۷۶۹-۱۸۴۸ م گسترش یافت. این پژوهش سعی بر آن داشته است تا پیشینه این شناخت در ادوار قبل از حکومت قاجار، و همچنین زمینه‌ها و دلایل گسترش آن را در بین سال‌های مزبور بدست دهد. سرانجام بر اساس سیاحت‌نامه‌های این دوره کمیّت و کیفیت شناخت ایرانیان از اوضاع کشورهای اروپایی در این برهه زمانی مورد کنکاش قرار گرفته است. بر اساس مطالعه منابع گوناگون می‌توان چنین گفت که جنگ‌های ایران و روس، افزایش حضور اروپاییان در هند و مشاهده و گزارش وضعیت ایشان توسط مهاجران و مسافران ایرانی به آن سرزمین، افزایش توجّه کشورهای اروپایی به ایران، توسعه روابط ایران با کشورهای اروپایی و ترجمه آثار اروپایی از جمله مهم‌ترین زمینه‌ها و عللی بود که در شناخت ایرانیان از اروپا تأثیر گذار بود. این شناخت که در درجه نخست در سیاحت‌نامه‌های این عصر نمودار شد، از طرقی مختلف حاصل گردید. مشاهده مستقیم با سفر به اروپا و نیز هندوستان که تحت سیطره اروپاییان بود و نیز پرسش از اروپاییان و ترجمه از جمله این طرق بود. در ذکر سیاحت‌نامه‌هایی که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفت باید به آثار عبداللطیف شوشتری، آقا احمد بهبهانی، سیّد ابوالفتح حسنی حسینی، میرزا ابوالحسن خان ایلچی، میرزا صالح شیرازی، خسرو میرزا، رضا قلی میرزا و میرزا حسین خان آجودانباشی اشاره کرد. یافته‌های این پژوهش بیانگر این است که این دوره یکی از مهم‌ترین ادوار در شناخت ایرانیان از اوضاع کشورهای اروپایی بوده است. شناختی که به دنبال خود اندیشه‌هایی نو را به همراه داشت.

واژگان کلیدی: شناخت ایرانیان، کشورهای اروپایی، قاجار (۱۲۱۰-۱۲۶۴ هـ.ق)، سفرنامه‌ها

فصل اول: مبادی تحقیق

- ۱ - ۱ سرآغاز..... ۲
- ۲-۱ تعریف موضوع..... ۳
- ۳-۱ سابقه تحقیق..... ۵
- ۴-۱ هدف از اجراء..... ۶
- ۵-۱ سؤالات پژوهشی..... ۶
- ۶-۱ روش تحقیق..... ۷
- ۷-۱ کاربرد نتایج تحقیق..... ۷
- ۸-۱ شرح فصول..... ۷
- ۹-۱ سخنی دربارهٔ مهم‌ترین مآخذ (شامل منابع و پژوهش حاضر)..... ۹
- ۱-۹-۱ تحفهٔ العالم و ذیل التحفه..... ۹
- ۲-۹-۱ تحفهٔ الخاقانیه..... ۱۰
- ۳-۹-۱ مرآة الأحوال جهان نمل..... ۱۰
- ۴-۹-۱ حیرت نامه..... ۱۱
- ۵-۹-۱ دلیل السفراء..... ۱۱
- ۶-۹-۱ گزارش سفر میرزا صالح شیرازی..... ۱۱
- ۷-۹-۱ سفرنامهٔ خسرو میرزا..... ۱۲
- ۸-۹-۱ سفرنامهٔ رضا قلی میرزا..... ۱۲
- ۹-۹-۱ شرح مأموریت آجودانباشی حسین خان نظام الدوله..... ۱۳
- ۱۰-۹-۱ نخستین رویارویی‌های اندیشه گران ایران با دو رویهٔ تمدن بورژوازی غرب..... ۱۳
- ۱۱-۹-۱ جهان نمای جدید..... ۱۴

فصل دوم: پیشینهٔ شناخت ایرانیان از کشورهای اروپایی

- ۱-۲ مغولان و ایلخانان..... ۱۶
- ۱-۱-۲ شناخت ایرانیان از اروپا در دورهٔ مغولان و ایلخانان..... ۱۹

۱۹	۱-۱-۱-۲ تاریخ جهان گشا.....
۱۹	۲-۱-۱-۲ جامع التّواریخ.....
۲۴	۳-۱-۱-۲ تاریخ بناکتی.....
۲۶	۲-۲ تیمور و روابط او با اروپا.....
۲۷	۳-۲ دوره ترکمانان قره قویونلو و آق قویونلو.....
۳۰	۴-۲ صفویان.....
۳۱	۱-۴-۲ انگلستان.....
۳۶	۲-۴-۲ روسیه.....
۳۸	۳-۴-۲ فرانسه.....
۳۹	۴-۴-۲ شناخت ایران عصر صفوی از اروپا.....
۴۳	۱-۴-۴-۲ شناخت ایرانیان از اروپاییان از طریق حشر و نشر با آنان در شرق.....
۴۵	۵-۲ افشاریان.....
۴۷	۱-۵-۲ انگلستان.....
۴۸	۲-۵-۲ فرانسه.....
۴۸	۳-۵-۲ روسیه.....
۵۰	۴-۵-۲ شناخت ایران عصر افشاری از اروپا.....
۵۱	۶-۲ زندیه.....
۵۲	۱-۶-۲ انگلیس.....
۵۳	۲-۶-۲ روسیه.....
۵۴	۳-۶-۲ فرانسه.....
۵۴	۴-۶-۲ شناخت ایران عصر زندیه از اروپا.....

فصل سوم: زمینه‌ها و علل افزایش شناخت ایران از اوضاع کشورهای اروپایی (۱۲۱۰-)

(۱۲۶۴ هـ ق)

۶۰	۱-۳ جنگ‌های ایران و روس.....
----	------------------------------

- ۲-۳ افزایش حضور اروپاییان در هند و مشاهده و گزارش وضعیت ایشان توسط مهاجران و مسافران ایرانی به آنجا..... ۶۷
- ۳-۳ توجه کشورهای اروپایی به ایران..... ۶۷
- ۱-۳-۳ موقعیت سوق الجیشی ایران برای تسلط بر هند..... ۶۷
- ۲-۳-۳ اهمیت ایران به لحاظ تجاری..... ۸۱
- ۴-۳ توسعه روابط ایران با اروپاییان و کشورهای اروپایی..... ۸۲
- ۱-۴-۳ افزایش حضور اروپاییان در ایران..... ۸۳
- ۲-۴-۳ افزایش توجه ایرانیان به اروپا..... ۸۷
- ۱-۲-۴-۳ محصلان..... ۸۷
- ۲-۲-۴-۳ سفرای اعزامی به اروپا..... ۹۳
- ۳-۲-۴-۳ فراریان سیاسی..... ۹۴

فصل چهارم: شناخت ایرانیان از اروپا در سیاحتنامه‌ها

- ۱-۴-۱ طرق شناخت..... ۹۶
- ۱-۱-۴ مشاهده مستقیم..... ۹۶
- ۱-۱-۱-۴ مشاهده اروپاییان در خارج از سرزمین اصلی (سیاحان هندوستان)..... ۹۶
- ۱-۱-۱-۱-۴ عبداللطیف ابن ابی طالب شوشتری جزایری..... ۹۸
- ۱-۱-۱-۱-۱-۴ تحفة العالم و ذیل التحفة..... ۱۰۰
- ۲-۱-۱-۱-۴ آقا احمد بهبهانی..... ۱۰۹
- ۱-۲-۱-۱-۱-۴ مرآة الأحوال جهان نما..... ۱۱۰
- ۳-۱-۱-۱-۴ ابوالفتح حسنی حسینی (سلطان الواعظین)..... ۱۱۳
- ۱-۳-۱-۱-۱-۴ تحفة الخاقانیه..... ۱۱۳
- ۲-۱-۱-۱-۴ مشاهده اروپاییان در سرزمین اصلی (سیاحان ایرانی در اروپا)..... ۱۱۹
- ۱-۲-۱-۱-۱-۴ میرزا ابوالحسن خان شیرازی (ایلچی)..... ۱۲۱
- ۱-۱-۲-۱-۱-۴ حیرت نامه..... ۱۲۵

۱۳۰دلیل السفراء..... ۲-۱-۲-۱-۱-۴
۱۳۴خسرو میرزا..... ۲-۲-۱-۱-۱-۴
۱۳۵سفرنامه خسرو میرزا..... ۱-۲-۲-۱-۱-۴
۱۳۹رضا قلی میرزا..... ۳-۲-۱-۱-۱-۴
۱۴۱سفرنامه رضا قلی میرزا..... ۱-۳-۲-۱-۱-۴
۱۴۶میرزا صالح شیرازی..... ۴-۲-۱-۱-۱-۴
۱۵۱گزارش سفر میرزا صالح شیرازی..... ۱-۴-۲-۱-۱-۴
۱۵۹حسین خان آجودانباشی..... ۵-۲-۱-۱-۱-۴
۱۶۱شرح مأموریت آجودانباشی حسین خان نظام الدوله..... ۱-۵-۲-۱-۱-۴
۱۶۵پرسش از اروپاییان..... ۲-۱-۴
۱۶۶ترجمه آثار در مورد اروپا..... ۳-۱-۴

فصل پنجم: نتیجه گیری

۱۷۴نتیجه گیری.....
۱۷۹منابع و مأخذ.....

کتابها

مقالات

فصل اول

مبادی تحقیق

۱-۱ سرآغاز

در تاریخ هر کشور برخی تغییرات رخ داده که توانسته در برهه ای از زمان تأثیری شگرف بر جای نهد. یکی از این تغییرات توسعه مناسبات خارجی و افزایش شناخت آن کشور از دیگر کشورها بود که گاه پیامدهایی مثبت را در تفکّرات، زندگی، سیاست و حتی فرهنگ مردم بر جا می گذاشت. در روزگاران مختلف شرایطی بوجود آمد تا شناخت کشورها از هم بیشتر و حتی این امر منجر به تألیف آثاری درباره آن شناخت از سوی تعدادی از سیاستمداران و سیّاحان شود. رفت و آمدهای سیاسی و تجاری، جنگ های بین ملل، ترجمه آثار برجسته و زیستن در کنار هم از عواملی بود که در شناخت مردم یک کشور از سایر سرزمین ها نقشی بسزا داشت.

ایران که از جمله کشورهای آسیایی و مورد توجّه خاصّ کشورهای قدرتمند اروپایی بود، در دوره مورد بررسی در پژوهش حاضر (۱۲۱۰-۱۲۶۴ هـ ق / ۱۷۶۹-۱۸۴۸ م) با به وجود آمدن زمینه‌هایی توانست به شناختی قابل توجّه از اروپا دست یافته، اهمیّت آن را دریابد. قرن نوزدهم در اروپا همزمان با تداوم توسعه طلبی قدرت های بزرگ آن قاره بر کشورهای آسیایی بود. در این بین انگلیس و فرانسه دو رقیب اصلی بودند که هر کدام به نوعی برای دست یافتن برهندوستان و استعمار آنجا تلاش می کردند. ایران نیز به خاطر همسایگی با هندوستان و مسیر گذر به آن کشور از غرب به شرق اهمیّت خاصی نزد اروپاییان داشت. به خاطر همین مسئله بود که ایران به ناچار وارد منازعات اروپاییان و به نوعی درگیر روابط گسترده با ایشان شد.

به مرور زمینه‌هایی پیش آمد تا ایرانیان به فکر شناخت آن قاره بیفتند و حتی به نگارش و تألیف آثاری بپردازند. اولین گام‌ها برای شناخت اوضاع کشورهای اروپایی در نخستین سال های تشکیل حکومت قاجار توسط کسانی چون عباس میرزا آغاز شد. عوامل گوناگونی نیز در این امر دخیل بود که مهم ترین آنها را باید جنگ های ایران و روس، افزایش حضور اروپاییان در هند و مشاهده و گزارش وضعیت ایشان توسط مهاجران و مسافران ایرانی، افزایش توجه کشورهای اروپایی به ایران، توسعه روابط ایران با کشورهای اروپایی و ترجمه آثار اروپایی برشمرد.

نمود این شناخت را در سیاحت نامه‌های این عصر می‌توان به وضوح دید که سیّاحان هندوستان و اروپا تدوین کرده‌اند. نویسندگان این آثار یا اروپا را دیده بودند و یا در هند وستان با اروپاییان ملاقات داشته‌اند. آنان گاه در کسوت سفیر، گاه به عنوان فراری و یا محصل و یا با عنوانی دیگر به آن سرزمین‌ها مسافرت و یا حتی مهاجرت کرده‌اند. عبداللطیف خان شوشتری، ابوالفتح حسنی حسینی (سلطان الواعظین)، آقا احمد بهبهانی، میرزا صالح شیرازی، میرزا ابوالحسن خان ایلچی، خسرو میرزا، رضاقلی میرزا و میرزااحسین خان آجودانباشی از جمله این افراد بودند.

۱-۲ تعریف موضوع

شناخت ایران از سایر کشورها در طول تاریخ همراه با برخی تغییرات در میزان آن بود. هر چه به حکومت قاجار نزدیک تر می‌شویم این شناخت گسترده تر و منابع بیشتری در آن باره تألیف می‌شود. در حقیقت توسعه مناسبات سیاسی و اجتماعی تأثیری متقابل بر برانگیخته شدن حسّ کنجکلوی مردم در قبال سایر ممالک دارد.

تا قبل از قرن سیزدهم شناخت ایرانیان از کشورهای اروپایی محدود به مذهب آن کشورها و تا حدّی تجارت و سیاست آنها در شرق بود. در کنار این، با مصنوعات اروپاییان و برخی مهارت‌های آنها در حوزه‌هایی مثل دریانوردی نیز آشنا بودند. روابط حکومت‌های ایرانی با اروپاییان تا این زمان بیشتر بر پایه تجارت استوار بود. تأسیس شرکت‌هایی برای تبادل کالا از ایران به سایر کشورها و بالعکس، یکی از مهم‌ترین اهدافی بود که پای اروپاییان را به ایران باز نمود. همین امر باعث شد تا برای نخستین بار روابطی جدی بین ایران و کشورهای اروپایی برقرار شود. برخی از تاریخ‌نویسان این دوره در آثار خویش گاه به «فرنگ» و اوضاع آن اشاراتی داشته‌اند که اهمیّت خاص خود را داراست.

با این حال قرن سیزدهم همزمان با تغییراتی بود که در شناخت مردم ایران از اروپا بوجود آمد. این شناخت از طریق اروپاییانی که در ایران ساکن بودند و یا از طریق کشورهای مثل هند و عثمانی به دست می‌آمد. زمینه‌ها و عللی در افزایش این شناخت تأثیرگذار بود که در آغاز به آن

اشاره داشتیم. در دوره مورد بررسی این پژوهش، شناخت ایرانی ها از کشورهای اروپایی چون انگلستان، روسیه و فرانسه با نگارش سیاحت نامه‌های متعددی که برخی از آنها توسط سیاحان هند و برخی دیگر توسط سیاحان اروپایی نوشته شد وسعت پیدا کرد. سیاحت نامه‌هایی مانند *تحفة العالم* و *ذیل التحفة*، *مرآة الأحوال جهان نما*، *تحفة الخاقانیه*، گزارش سفر *میرزا صالح شیرازی*، *حیرت نامه*، *دلیل السفراء*، *سفرنامه خسرو میرزا*، *سفرنامه رضا قلی میرزا* و شرح *مأموریت میرزا حسین خان آجودانباشی* تألیف شد که حاوی اطلاعاتی در مورد اوضاع کشورهای اروپایی از جمله تاریخ، جغرافیا، فرهنگ، اقتصاد، حکومت‌داری، تکنولوژی و علم در آن کشورها بود.

در این سیاحت نامه‌ها به بیان مکان‌ها، جای‌ها، مراسم، تکنولوژی، سیاست، حکومت‌داری، فرهنگ و آداب و رسوم، موزه‌ها، کارخانجات، عمران و آبادی و علمی چون پزشکی، نجوم و جانورشناسی و... پرداخته شده است.

اگرچه گاه یک جنبه نگری‌هایی نیز در این نوشته‌ها آشکار می‌شود، با این وجود نویسندگان این آثار توانسته‌اند مطالبی قابل توجه درباره اوضاع کشورهای اروپایی را در آثار خود ارائه دهند. نکته جالب توجه این است که این ویژگی حتی در آثاری چون *تحفة العالم* و *ذیل التحفة* که نویسنده آن هیچ‌گاه به اروپا مسافرت نکرد دیده می‌شود.

این شناخت از طرق گوناگونی کسب می‌شد که مشاهده مستقیم سیاحان (سفر به اروپا و هندوستان)، پرسش از اروپاییانی که ایرانیان با آنها برخورد داشتند و نیز ترجمه آثار اروپایی که مباحثی چون تاریخ و جغرافیا را در برداشت، از جمله روش‌های شناخت اروپا به حساب می‌آمد. در تعدادی از سیاحت نامه‌هایی که در سطرهای قبل از آنها یاد شد، مطالب ترجمه شده زیادی دیده می‌شود.

ترجمه آثار اروپایی در این دوره یکی از گام‌های برتر برای شناخت اروپا بود. همچنین یکی از کسانی که فعالیت‌های درخور در این زمینه انجام داد، میرزا تقی خان امیر کبیر بود که با دستور به تدوین کتاب *جهان نما* یکی از برجسته‌ترین کتاب‌های این عصر را به یادگار گذاشت.

شناخت ایرانیان از اوضاع کشورهای اروپایی بین سال‌های ۱۲۱۰-۱۲۶۴هـ. ق با توجه به علل و زمینه‌های مطرح شده در کنار طرق کسب آن، موضوعی است که در این پژوهش مورد بررسی و ارزیابی قرار می‌گیرد.

۱-۳ سابقه تحقیق

تا کنون پژوهشی که در آن به بررسی و تحلیل تغییری که در شناخت ایرانیان درباره کشورهای اروپایی در دوره مورد بررسی رخ داد، بپردازد، انجام نشده است. با این حال، در برخی از پژوهش‌ها موضوعاتی، مثل نحوه رویارویی برخی از نویسندگان اوایل این دوره با کشورهای اروپایی مورد بررسی قرار گرفته است. یکی از آن پژوهش‌ها کتاب نخستین رویارویی‌های اندیشه‌گران ایران با دو رویه تمدن بورژوازی غرب (۱۳۶۷) از دکتر عبدالهادی حائری است. اما دیدگاه پژوهش حاضر، به طور کلی با چشم انداز دکتر حائری متفاوت و حوزه این پژوهش نیز فراتر از چند چهره ای می باشد که وی در مورد آنها صحبت کرده است. در این اثر، هیچ توجّهی به اطلاعات سیّاحان و نویسندگان ایرانی در مورد تاریخ و جغرافیای کشورهای اروپایی نشده است. بنابراین این پژوهش هم از بعد دیدگاه آن و هم به لحاظ موارد مورد بررسی و جنبه‌های مختلف شناخت ایرانیان از غرب در این دوره با کتاب دکتر حائری متفاوت است. در برخی پژوهش‌های دیگر، مانند مقاله «تأمّلی در سفارت و سفرنامه های ایرانیان» (۱۳۷۷)، نوشته جواد طباطبائی و مقاله «استغراب، استدلال، استتباع (سه شیوه رویارویی ایرانیان با جماعت فرنگیه)» (۱۳۷۹)، نگاشته محسن خلیلی نیز مطالبی، از جمله درباره برخی سفرنامه نویسان این دوره آمده است. اما همان‌گونه که آمد چشم انداز و دامنه پژوهش حاضر وسیع تر از آثار مزبور و موضوع آن با موضوعات مورد توجّه در آن آثار تفاوت اساسی دارد.

۴-۱ هدف از اجراء

هدف پژوهش حاضر این است که به معرفی و بررسی تغییری که در شناخت ایرانیان درباره کشورهای اروپایی بین سال های (۱۲۶۴-۱۲۱۰هـ ق) رخ داد، بپردازد. در این پژوهش، ضمن بررسی تغییر مذکور، طرق کسب اطلاعات نیز مورد توجه قرار خواهد گرفت. در کنار همه اینها علل و زمینه های افزایش شناخت مورد بحث نیز بررسی خواهد شد.

۵-۱ سؤالات پژوهشی

بر پایه اهدافی که بیان شد در این پژوهش به سؤالات زیر پاسخ داده ایم:

- ۱) شناخت ایرانیان از کشورهای اروپایی بر اساس سیاحت نامه های آنها از کشورهای اروپایی بین سال های (۱۲۶۴-۱۲۱۰هـ ق) چگونه است؟
- ۲) شناخت ایرانیان از کشورهای اروپایی در سیاحت نامه های آنان، علاوه بر مشاهده مستقیم سیاحان از چه طرقی کسب شد؟
- ۳) زمینه ها و علل افزایش توجه به شناخت از کشورهای اروپایی بین سال های (۱۲۶۴-۱۲۱۰هـ ق) چه بود؟

برای پاسخگویی به سؤالات اول و دوم، سیاحت نامه های این دوره را که قبلا ذکر شد، مطالعه نموده و در فصل چهارم به بررسی این شناخت در آثار مذکور پرداختیم. همان گونه که در قبل آمد، شناخت ایرانیان از اوضاع کشورهای اروپایی از طرق مختلفی کسب شد. مشاهده مستقیم، پرسش از اروپاییان و ترجمه آثار اروپایی از جمله این طرق بودند. با توجه به این امر، سعی بر آن است تا در فصل چهارم به بیان این طرق نیز پرداخته شود.

مهم ترین سؤال این است که چه زمینه ها و عواملی باعث افزایش این شناخت شد؟ در آغاز به این زمینه ها اشاره کردیم. در فصل سوم تلاش شده است تا به این سؤال پاسخ داده شود.

۱-۶ روش تحقیق

این پایان نامه از نوع بنیادی است که به صورت توصیفی- تحلیلی و با استفاده از روش کتابخانه‌ای انجام گرفته است. بر این اساس، نخست آثار مورد نظر مطالعه و منابع و مأخذ جمع آوری شد. سپس یادداشت برداری انجام و اطّ لاعات جمع آوری شده تصفیه و تنظیم و در چهارچوب یک طرح نهایی عرضه گشت. عرضه اطلاعات همراه با تجزیه و تحلیل و رعایت سایر معیارهای عرضه پژوهشی از این نوع می باشد.

در ادامه باید به این مطلب نیز اشاره داشته باشیم که در مسیر نگارش پایان نامه وجود برخی مشکلات از جمله عدم دسترسی به منابع اعم از کتابهای نسخ خطی و نیز چاپی در روند نگارش پژوهش تأثیری منفی داشت. یکی از این منابع از کتابخانه ملی بدست آمد. اما فاصله مکانی باعث شد تا نتوان آنگونه که باید از منابع بهره کافی برد.

۱-۷ کاربرد نتایج تحقیق

این پژوهش به شناخت بهتر ما از تاریخ فکری و فرهنگی ایرانیان کم ک می کند. نتایج این پژوهش موجب روشن شدن مبنای شناختی ایرانیان در مواجهه با کشورهای غربی خواهد شد.

۱-۸ شرح فصول

پژوهش حاضر در ۶ فصل نگارش یافته است. فصل اول شامل مبادی تحقیق بوده و در آن به تعریف موضوع، سابقه تحقیق، سوالات پژوهشی و روش تحقیق پرداخته شده است.

در فصل دوم نگاهی به پیشینه شناخت ایرانیان از کشورهای اروپایی افکنده شده که شامل دوره مغولان، ایلخانان، تیموریان، صفویان، افشاریان و زندیان می باشد. در این فصل بر آن هستیم تا در آغاز با مروری بر روابط دیپلماسی این حکومت ها و سپس مطالعه منابعی که تا حدی به اروپا

اشاره داشته اند، میزان شناخت ایرانیان را در آن روزگار از اروپا یا به اصطلاح آن زمان « فرنگ » بررسی نماییم. این پیشینه از عهد مغول آغاز و به زنده ختم می شود. آمد و شدهای سیاسی، تجارت و حتی مسافرت ایرانیان در این دوران به اروپا مسئله ای است که بدان پرداخته ایم. آثاری همچون تاریخ جهان گشای جوینی، جامع التواریخ رشیدالدین فضل ا... همدانی، تاریخ بناکتی در دوره مغول و ایلخانی، سفینه سلیمانی از محمد ربیع ابن محمد بن ابراهیم در دوره صفویه، عالم آرا، جهان گشای نادری و به ویژه آثار حزین لاهیجی مربوط به دوره افشاریه و رستم التواریخ از آثار دوران زنده از جمله منابعی می باشند که بر پایه آن این پیشینه بیان می گردد.

در فصل سوم نیز زمینه ها و علل افزایش شناخت ایرانی آن از کشورهای اروپایی در بین سال های (۱۲۱۰-۱۲۶۴ هـ - ق/۱۷۶۹-۱۸۴۸ م) را مورد بحث قرار گرفته است. در این فصل سعی بر آن بوده تا با بررسی روابط سیاسی قاجارها، حضور اروپاییان در ایران از سویی و از دیگر سو مسافرت ایرانیان به اروپا و هندوستان و نگارش آثاری در باب اوضاع اروپا به بیان این زمینه ها پردازیم. در کنار آن به مهم ترین دلیل این افزایش که شکست های ایران در جنگ های دوره ای خود با روس بود اشاره شده که باعث شد عباس میرزا برای نخستین بار به فکر شناخت اوضاع اروپا به منظور آگاهی از توانمندیهای ایشان و الگوبرداری از آن بیفتند. همچنین به دلایل توجه کشورهای اروپایی به ایران به لحاظ موقعیت سوق الجیشی آن برای تسلط بر هندوستان و اهمیت تجارتی، نیز توجه شده است. علاوه بر اینها، افزایش حضور ایرانیان را در اروپا که بیشتر از همه محصلان، سفرا و فراریان سیاسی نیز از دیگر مواردی است که پیرامون آن بحث خواهد شد.

در فصل چهارم درباره شناخت ایرانیان از اروپا در سیاحت نامه ها و طرق این شناخت سخن رانده ایم. در این فصل با بررسی سیاحت نامه های تحفة العالم و ذیل التحفة، مرآة الحوال جهان نما، تحفة الخاقانیه، گزارش سفر میرزا صالح شیرازی، حیرت نامه، دلیل السفراء، سفرنامه خسرو میرزا، سفرنامه رضاقلی میرزا و سفرنامه میرزا حسین خان آجودانباشری تلاش بر این است تا بر پایه آنها پی به تغییراتی ببریم که در شناخت ایرانیان از کشورهای اروپایی حاصل آمد. در حقیقت اساس کار ما بر پایه سیاحت نامه های ذکر شده استوار است که هر کدام از آنها در کنار تشابهاتی در نوع نگرش، ام ا از لحاظ میزان شناخت تفاوت هایی با هم دارند. از جمله طرقی که در این فصل به آنها اشاره شده،

مشاهده مستقیم بوده که بواسطه مسافرت به اروپا و هندوستان حاصل می شد. پرسش از اروپاییان و ترجمه آثار در مورد اروپا از دیگر طرق این شناخت محسوب می شود. سرانجام در فصل پنجم نتیجه گیری ارائه شده است.

۹-۱ سخنی درباره مهم ترین مأخذ (شامل منابع و پژوهش) پژوهش حاضر

در این قسمت به شرح مختصری از مهم ترین مأخذی که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است، پرداخته می شود.

۹-۱-۱ تحفة العالم و ذیل التحفة

این سیاحت نامه نوشته میر عبداللطیف خان شوشتری و حاصل مسافرت او به هندوستان است که در سال ۱۲۱۶ هـ ق / ۱۸۰۱ م به نگارش در آمد. اگرچه بخش *ذیل التحفة* آن سه سال بعد یعنی در سال ۱۲۱۹ هـ ق / ۱۸۰۴ م به آن الحاق شد. سیاحتنامه فوق در سال ۱۳۶۳ خورشیدی به کوشش صمد موحد به چاپ رسید. کتاب فوق ۱۹ فصل دارد که بخش *تحفة العالم* را شامل می شود و *ذیل التحفة* آن توضیحاتی مختصر را در بر می گیرد. ۱۳ فصل نخست کتاب در باب شوشتر زادگاه نویسنده، تاریخ، علما، آب و هوا، مکان های تاریخی و خاندان مشهور آن دیار می باشد. فصل ۱۴ شرحی مختصر از سرزمین عراق و شهرهای مقدس آن بیان می کند. فصل های ۱۵ و ۱۶ کتاب شامل فرنگ (اروپا) و سلطه ایشان بر هندوستان است. فرهنگ، آداب و رسوم، نحوه حکومت، اقتصاد، دین، صنایع و غیره از جمله مواردی است که شوشتری در اثر خود به آنها اشاره دارد. در سه فصل آخر کتاب نیز به شرح اوضاع هندوستان و ولایات آن پرداخته شده است. در این پژوهش از فصل های ۱۵ و ۱۶ بیشترین استفاده را برای بررسی کیفیت شناخت شوشتری از فرنگ به عنوان سیاحت هندوستان از اروپا بردیم.

این کتاب شرح مسافرت ابوالفتح حسنی حسینی به هندوستان است که تاکنون به چاپ نرسیده است و به صورت نسخه خطی، در کتابخانۀ ملک نگهداری می شود. فرهنگ، سیاست، اقتصاد، دین، صنعت و علم اروپا از جمله مواردی است که وی در اثر خود به آن اشاره دارد.

۹-۱-۳ مرآة الأحوال جهان نما

این کتاب در دو جلد توسط آقا احمد بن محمد علی بهبهانی (آل آقا) تألیف شده است که در حدود سال ۱۳۷۳ به همت م و سسه علامه مجدد وحید بهبهانی چاپ شد. سیاحت نامه شرح مسافرت ۱۵ ساله مؤلف است. وی سفر ۱۵ ساله خود را با هدف کسب علم و دانش از عتبات عالیات آغاز می کند و مشاهدات خویش را از شهرها و بناهای تاریخی و مذهبی در کتاب خود به نگارش در می آورد. هم چنین از حوزه علمی نجف و علمای بنام آن عصر یاد می کند. وی پس از چند سال از ایران راهی هندوستان شد و در طول راه آنچه از شهرها و مردم ایران دید، نیز موقعیت علمای شیعه همه را متذکر می شود. بهبهانی در ۵ «مطلب» اول اثر خود به شرح حال اجداد دانشمند خود می پردازد، که در جای خود از اهمیت ویژه ای برخوردار است، درباره «مقصد»ها توضیح داده می شود. مقصد اول شامل سرگذشت مؤلف از تولد تا ورود به بمبئی است که شامل ۱۹ فصل است. مقصد دوم از آغاز ورود مؤلف به بمبئی تا پایان کتاب را شامل می شود که شامل ۲۶ فصل می باشد. جلد دوم هم مقصد سوم را در بر می گیرد که در ۱۰ فصل سرگذشت پادشاهان فرنگ و غیره و ممالک آنان را بیان می کند. بخش آخر کتاب، تحت عنوان خاتمة الكتاب و فی النصایح بوده که به بیان ویژگی های اخلاقی می پردازد که موجب بقای یک حکومت است. مقصد سوم در این کتاب جهت انجام این پژوهش اهمی تی ویژه داشت و از آن استفاده گردید. وی تاریخ انگلیس و ویژگی های اخلاقی آن کشور، نیز شیوه مملکت داری، استعمار انگلیس و نقد روش حکومت ایشان آنها را در کتاب خود آورده است. هم مطالب این اثر و هم مطالب تحفة الخاقانیه نیز شباهت هایی با مطالب تحفة العالم دارد.

۹-۱-۴ حیرت نامه

حیرت نامه سیاحت نامه میرزا ابوالحسن خان شیرازی (ایلچی) به لندن است که در سال ۱۲۲۴-۱۲۲۵ هـ ق نوشته شد. این اثر در سال ۱۳۶۴ شمسی به کوشش حسن مرسل وند برای نخستین بار به چاپ رسید. فصل اول شرح آغاز مسافرت از تهران به سمت لندن و فصل دوم بیان توضیحاتی درباره کشور انگلستان و شهر لندن می باشد. همچنین وی از ملاقات های خود با پادشاه و سایر اعیان انگلستان صحبت به میان آورده است. فصل سوم کتاب مربوط به خروج وی از لندن است که با نوشتن آن قسمت، کتاب نیز به اتمام می رسد.

۹-۱-۵ دلیل السفراء

این کتاب نیز یادگار مسافرت میرزا ابوالحسن خان شیرازی (ایلچی) به روسیه است که به قلم میرزا محمد هادی علوی شیرازی به نگارش در آمد. این اثر در سال ۱۳۶۳ به همّت محمد گلبن به چاپ اول رسید. کتاب شامل ۱۲ فصل جداگانه است که هر کدام به شرح مشاهدات از یک منطقه می پردازد. تفلیس، قفقاز، تول، مسکو و پترزبورگ از جمله آن شهرها است. فصل ششم که ورود او به شهر مسکو و فصل هفتم که ورود او به پترزبورگ است، بیشتر مورد استفاده این پژوهش قرار گرفت.

۹-۱-۶ گزارش سفر میرزا صالح شیرازی

یکی دیگر از آثاری که به عنوان منبع دسته اول مورد استفاده قرار گرفت، گزارش سفر میرزا صالح شیرازی (کازرونی) است. وی که در زمرة اولین محصلان اعزامی به اروپا بود، سیاحت نامه ای از خود به یادگار گذاشت، که در سال ۱۳۶۲ به کوشش همایون شهیدی به چاپ نخست رسید. اگرچه طبق گفته شهیدی قبل از او نیز اسماعیل رائین اقدام به چاپ سیاحت نامه کرد که چندان در خور نبوده است. این سیاحت نامه حاوی ۴ فصل مجزا است که هر کدام به بیان گوشه ای از این سفر می -